

УДК 241.12:316

О. О. Дурманенко – кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Аналіз соціальних страхів в контексті онто- та філогенезу

*Роботу виконано на кафедрі соціології
та соціальної роботи ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано феномен сучасних соціальних ризиків та страхів як відповідників певному стану суспільного розвитку.

Ключові слова: соціальна структура, страхи, ризики, онтогенез, філогенез, структурування.

Дурманенко А. А. Анализ социальных страхов в контексте онто- и филогенеза. В статье анализируется феномен современных социальных рисков и страхов как элементов соответствия определенному состоянию общественного развития.

Ключевые слова: социальная структура, страхи, риски, онтогенез, филогенез, структурирование.

Durmanenko A. A. Social Fears Analysis in the Context of Onto- and Phylogenesis. The article deals with the phenomenon of modern social fears and risks as a compliance with certain state of the social development.

Key words: social structure, fears, risks, ontogenesis, phylogenesis, structuration.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні людського суспільства включає велику кількість понять, що репрезентують його найрізноманітніші сфери. Динамізм соціального життя, економічна нестабільність, культурні перетворення, процеси глобалізації та інформатизації, що одночасно співіснують із кризовими явищами, переконливо свідчать про особливості сучасності, її непослідовність та неоднозначність. Людське прагнення до систематизації призводить до тлумачення нашого часу як постіндустріального або інформаційного суспільства, доби постмодерну, пізньої сучасності або ж радикального модерну, інших, не менш звучних понять. Незважаючи на відмінності кожної з теорій, як спільне можемо виокремити розуміння того факту, що принаймні друга половина ХХ ст. є унікальною та радикально несхожою на минуле, а отже й такою, що вимагає переосмислення попереднього досвіду. Серед головних ознак такої відмінності ми однозначно можемо наголосити на лавиноподібному зростанні загроз зовнішнього середовища та фактичної невідповідності індивіда до цього, подолати яку традиційними способами – соціалізацією та адаптацією – майже неможливо.

Соціологія нині пропонує власне бачення особливостей суспільних процесів та їх впливу на індивіда. Подібний підхід ґрунтується на поєднанні об'єктивно-персональних елементів та наголосує на існуванні неоднозначного зв'язку між людиною та спільнотою. Особливе місце в цьому поєднанні відводиться таким поняттям, як: ризики, небезпеки, соціальний страх, катастрофічна свідомість, безпека індивіда та деяким іншим. Власне, новизна цього підходу й визначається як зацікавлення саме таким, «небезпечним» аспектом людського співжиття, так і соціальною інтерпретацією звичних понять.

Ми звертаємося до цієї проблеми з огляду на те, що найновіші соціологічні теорії, зокрема теорія структурування, в якій концепція онтологічної безпеки особистості є фактично ключовою, чітко наголошує на дисфункції означеного стану, принаймні протягом останніх ста років. Постає доцільне запитання: чому саме означений період є особливо критичним, чим характеризується така криза (якщо вона є) та як вона проявляється у суспільстві?

Отже, **мета** статті – встановлення на основі застосування основного принципу теорії структурування до проблеми нашого дослідження взаємозалежності між особистісним сприйняттям ризиків – персональними страхами та страхами соціальними, як ставленням до ризиків суспільної свідомості. Останні, визначаючи «атмосферу» в суспільстві, впливають на особистість такою ж мірою, як сукупність особистісних уявлень про загрози та ставлення до них формують суспільне усвідомлення ризиків та визначають, умовно кажучи, те, чого бояться люди.

У нашому дослідженні ми не ставимо за **завдання** чітко охарактеризувати образи та специфіку соціальних ризиків і страхів сьогодення. Власне, самого чіткого поділу понять досить складно дотримуватись при вивченні таких суб'єктивних феноменів, як ризики, страхи, їх образи. Ми виходимо з певної схеми, яка складається з розуміння наявності певних соціальних ризиків, як реальних або уявних загроз, що стосуються основних аспектів життя людини в суспільстві. Із усвідомлення членами спільноти цих ризиків виникає почуття страху, що, визначаючи загальну характеристику суспільної свідомості, в свідомості конкретного індивіда набуває певних образів. Відповідно, сама наявність таких образів, які загалом походять від власного, персонального (зумовленого рядом особистісних чинників) усвідомлення індивідом зазначених вище ризиків, доповнює загальні образи страхів суспільної свідомості, таким чином констатуюючи двосторонній зв'язок без явної детермінації між індивідуальним та соціальним, та врешті-решт творячи самі образи ризиків. Ми прагнемо насамперед охарактеризувати сучасність як особливий стан людської цивілізації, наповнений ризиками, негативними передчуттями та страхами, що однак є цілком звичними для людини, та на основі ідей онто- та філогенезу сприйняття ризиків встановити причини такого стану речей.

Для відповіді на ці питання доцільно, на нашу думку, буде звернутися до понять онтогенезу та філогенезу в процесах сприйняття ризиків та почутті страху, як відповіді на них. Ми застосовуємо трансформацію основного біогенетичного закону Геккеля, відповідно до якого кожна органічна форма у своєму індивідуальному розвитку та ускладненні, тобто онтогенез, певним чином повторює основні фази становлення та ускладнення виду, тобто філогенезу, в нашому випадку – соціального. Звичайно, подібний підхід є вразливим для критики, оскільки ми не можемо впевнено говорити про стани суспільної свідомості, а тим більше про їх «проекції» на індивідуальні «Я» у минулому [4].

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Звернення до теоретичних доробків цієї проблеми свідчить про неоднозначність та складність і тлумачення, і осягнення феноменів ризику, страху та соціального страху, а також форм реакцій індивіда на різноманітні загрози. Оскільки проблема страху, в тих чи інших формах, протягом усієї історії цивілізації тривожила людину, то зрозуміло, що елементи філософських міркувань, присвячених йому, знаходимо у роботах кожного з видатних мислителів та науковців. Однак, як ми вже зазначали, необхідно адаптувати ці ідеї до потреб нашого дослідження.

Аналізуючи психологічні дослідження, які насамперед звертали увагу на персональність, духовно-психічну основу страху, тривожність та різноманітні неврози, звертаючись до соціально-філософських досліджень проблеми, відзначаємо досить невелику кількість доробків. Так, насамперед, виокремимо роботи С. Красікова, що стосуються сучасних теорій ризиків, а також праці їх творців – Е. Гідденса, У. Бека, Н. Лумана. Вагомими є напрацювання М. Вітковської та В. Андрусенка, присвячені вивченню особливостей саме соціальних страхів. В. Шляпентоха вивчав катастрофічність соціальної свідомості, В. Кузнєцова – соціологію безпеки, В. Гришаєва – соціальні ризики та кризи. Однак кожен із дослідників акцентував увагу на конкретних особливостях, що, звичайно, відрізняються від нашого підходу до соціальних ризиків, страхів та реакції на них.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Страх традиційно розглядається, як негативно забарвлена емоція, що є реакцією на уявну або реальну небезпеку. Незважаючи на певні негативні сторони переживання такого стану, що виявляється в можливій його безконтрольності, страх володіє рядом позитивних функцій. Так, він активізує внутрішні сили індивіда та підготовлює його до адекватних реакцій на ситуації. Почуття страху є також регулятором поведінки як індивідуальної, так і групової, оскільки острах перед різного виду санкціями, породжуючи усвідомлене, «добровільне» сприйняття соціального примусу, забезпечує інтеграцію та стабільність. Розуміючи під санкціями комплекс дій, який використовується владою для керівництва підлеглими, тобто забезпечення виконання ними необхідних соціальних дій або ж попередження здійснення небажаних (що загалом характеризується поняттям примусу) через загрозу покарання або ж заохочення, бачимо, що в своїй негативній частині (загроза покарань) санкції через постійне відчуття страху членами суспільства є надзвичайною запорукою його цілісності та внутрішньої згуртованості [9, 15].

Певна неоднозначність чіткого визначення природи страху – як емоції, афекту або ж емоційного стану – змушує звертатися до психологічних доробків. Так, один із класиків радянської психології

А. Леонт'єв дотично присвячує дослідженню проблематики сутності переживань людини працю «Потреби, мотиви та емоції». У ній, наголошуючи на провідній ролі діяльності людини та її мотивах, учений розглядає емоцію як певний індикатор, що свідчить про «забарвлення» вже здійсненого людиною, а також майбутні наслідки. Стосовно ж страху, дослідник, виокремлюючи його та низку інших понять, розглядає як емоційний процес, пропонуючи таким чином особливе місце як внутрішньому регулятору діяльності. Страх постає орієнтувальним суб'єктивним сигналом, який, відбиваючи зовнішній сенс об'єктів та ситуацій, спрямовує або ж, навпаки, відхиляє плановану діяльність до їх досягнення [7, 9]. Зазначимо також про можливість афективного складника страху, що додає вже згаданій нами складності в аналізі цього переживання. Розглядаючи афект, як сильне та досить короткочасне емоційне переживання, певний внутрішній сплеск, що супроводжується змінами і в моториці особи, і в її сприйнятті навколишньої дійсності, який зумовлюється зовнішніми чинниками стосовно загроз основним соціальним та біологічним функціям, потребам та інстинктам, бачимо відповідність до такого визначення й страху.

Як бачимо, діяльність постає наріжним каменем концепції дослідника, оскільки саме з нею пов'язані й мотиви, і їх, використаємо образне словосполучення, «емоційне тло». Це цілком відповідає об'єктивній орієнтації всієї науки того часового проміжку, в якому працював Леонт'єв. Однак у цитованій праці знаходимо підтвердження доцільності пропонованого нами розгляду ідей онто- та філогенезу страху.

Із наведеного вище чітко простежуємо зв'язок емоційних процесів із загальною зрілістю індивіда, що окреслюється інтелектуальним, емоційним та соціальним досвідом, зрілістю внутрішнього «Я», виконуваними суспільними функціями та й зрештою діяльністю. Леонт'єв зазначає, що навіть найнижчі емоції є наслідком еволюції, а пізніше – існуючими суспільно-історичними умовами, які розвинули інстинктивні біологічні форми до нового виду, включаючи навіть мімічні рухи. Соціальне ускладнення структури суспільства, форм комунікації також здійснили свій вплив, що й привів до розширення функцій емоцій та їх виявів у міміці й жестах, як своєрідних сигнальних знаків, умовних позначок. Відповідно, й сам характер емоційних процесів та їх переживання людиною, не кажучи вже про їх причини, що нагадаємо, походять з діяльності, яка також зазнала неминучого ускладнення, видозмінився, або ж, говорячи мовою наших теоретичних побудов, «подорослішав».

Розуміючи емоційну природу страху, доцільно, на нашу думку, розглядати становлення його сприйняття через емоційну зрілість людини. Однак важливо розмежовувати поняття емоції та емоційно забарвленого почуття. Страх є саме останнім, оскільки він зазвичай володіє якщо не причиною свого походження, то принаймні джерелом, яким би аморфним воно б не було. Відповідно до такого підходу, отримуємо підтвердження адекватного сприйняття страхів (можливо, не стільки адекватного, скільки «зрілого») у віковий період, який характеризується емоційною стабільністю, завершенням самовизначення, тобто фактичним переходом від дитини до дорослого, що відповідає старшому підлітковому віку [8, 78].

Притаманне кожному етапу суспільного розвитку ставлення та тлумачення ризиків і соціальних страхів відображено в основних соціально-філософських концепціях еволюції цивілізації.

Перші етапи розвитку людства присвячено боротьбі за виживання власного виду та проходять у постійних зіткненнях з природними загрозами, що були тим небезпечніші, чим примітивнішими знаряддями володіли представники *Homo Sapiens*. Саме ця безпосередність та природність у сприйнятті навколишнього світу з усіма його викликами, відсутність насамперед соціального досвіду (лише найпростіші «правила» виживання, що поступово методом «проб і помилок» відпрацьовувалися), оречевлення та одухотворення середовища поєднують цей первісний період людської цивілізації з дитинством окремого індивіда. Власне, цей період може слугувати точкою відліку нашого дослідження, однак саме з подальшим поступовим ускладненням у сприйнятті світу та всього, що міститься в ньому, а від цього (або ж як наслідок) і ускладненням соціальної структури, знарядь праці, видів діяльності видозмінюються ризики та їх усвідомлення і реакція на них спільноти.

Проводячи паралелі, відзначимо, що індивід на перших етапах свого розвитку теж має надзвичайно розмите уявлення про страх та його причини. Розглядаючи розвиток дитини як отримання та накопичення інформації про навколишнє середовище, що надходить насамперед від найближчого

оточення, бачимо, що відповідно до цього ризику, при відсутності власного позитивного або ж негативного досвіду, сприймаються опосередковано, а їх потенційні наслідки та побоювання – страх – не усвідомлюються. Подібне відбувається й з суспільством.

Із виникненням філософії, як першого наукового джерела осягнення світу та сутності людини, постає проблема безпеки, яка відповідно дає уявлення про основні страхи того часу. Безпека розуміється як суто фізичне поняття, а загрози мають або цілком реальний характер та пов'язані з повсякденним життям та природою, або ж є надприродними.

Особливий інтерес становить Середньовіччя, яке, по-перше, формує особливий образ страху – Божий, по-друге, характеризується періодами справжньої сучасної катастрофічної свідомості (наприклад, Мілленарні очікування), а по-третє, зацікавлюється суб'єктивними аспектами реакції індивіда на зовнішні загрози. Доба Просвітництва ставить питання про двоїтий характер страху: з одного боку, страх змушує тікати, а з іншого – призводить до виникнення взаємного інтересу. Страх цієї доби стосується нерозумного соціального ладу, а всезагальний мир уявляється найбільшим благом.

Німецька класична філософія, як уособлення доби, розглядає суто трансцендентну природу страху, причиною якого є загальне непоборне зло. Гегель говорить про механізми проявлення страху, як наслідку суперечностей буття та підкреслює позитиви страху, який сильна особистість може перебороти та використати на благо. Л. Фейєрбах дає визначення, яке й сьогодні не втрачає актуальності, страх – почуття залежності від предмета, без якого або завдяки якому особистість ніщо, від предмета, під силу якому її знищити. Саме це розуміння та відповідне тлумачення смерті, як основного джерела страху, лягло в основу філософії релігії мислителя. Такі ж ідеї знаходимо й у волюнтаристичному страху А. Шопенгауера, у критиці релігії як уособленні страху та слабкості Ф. Ніцше, першопочатках екзистенціалізму С. Кьєркегора. Останній особливо наголошує на людській природі страху, що однозначно вказує на основне його джерело – усвідомлення особою власної скінченності [6, 18].

Переосмислення ж самого характеру страху, його джерел приходить у філософію з ідеями Ж. П. Сартра, який говорить про можливість контролю самої людини над деструктивними почуттями.

Як бачимо, жодна із описаних концепцій не звертається до соціального в страхах, не кажучи вже про ризику. Складно говорити про певні соціальні образи страху в окреслених періодах, однак навіть з таких поверхневих джерел можемо встановити певну спрощеність, індивідуалізм та надприродність у тлумаченні страху, які, звичайно, сьогодні є зовсім іншими.

Саме ХХ ст. постає віком «дорослішання» суспільства, що виражається в складності та багатогранності філософських ідей. З. Фройд, Е. Фромм, К. Юнг досліджують та розвивають нові аспекти страху, як багатопланового соціально-персонального почуття, що має і психологічні, і суспільні характеристики, які великою мірою й закладають сучасне розуміння цього феномену. Можемо говорити, що саме з фрейдизму бере свій початок аналіз страхів не лише філософією та психологією, а й іншими гуманітарними науками.

На підтвердження поступового зацікавлення гуманітарними дисциплінами проблематикою сприйняття страху свідчить філософський напрям екзистенціалізму, що серед інших приділяє значну увагу цій проблемі. Нині найглибшими дослідженнями вирізняється психологія, що розглядає емоції та почуття як невід'ємну частину психічного життя людини. Варто згадати неофрейдистів, які долаючи біологізм та амбівалентність, притаманні класичному вченню Фрейда, звертають увагу на інші компоненти людського підсвідомого. Так, К. Хорні розглядає сучасне суспільство, як вороже та таке, що, будучи джерелом «основного страху», спричиняє неврози. Як реакцію на них, так і на ірраціональність в усвідомленні власного буття люди змушені застосовувати низку захисних механізмів. Загалом дослідниця називає наслідок їх дії «наркотизацією страху», при цьому маючи на увазі, як пряму – за допомогою психотропних речовин та алкоголю, так і переносну – бурхлива, енергійна діяльність, досить часто деструктивна або ж безпідставна [8, 103].

У соціологію поняття «страх» приходить з 20-х років ХХ ст., насамперед через дослідження соціальних змін, катастроф та їх віддзеркалення у суспільній свідомості, що здійснювалися С. Прінсом, Л. Карром, П. Сорокіним та ін. Саме тоді ж поняття страхів та ризиків, як калькульованих страхів, починає стосуватися не лише сфери практичної діяльності у сенсі фінансових або

страхових, а зацікавлює соціологів механізмами проектування в свідомості індивіда у формі страхів. Традиційно розглядають певні функції ризиків. Розглядається насамперед комплекс позитивних функцій. По-перше, стимулюється напрацювання захисних реакцій на негативні впливи, що існують поки лише теоретично, по-друге, негативні очікування змушують напрацьовувати певні інновації, як відповідь на загрози, по-третє, оцінка ризиків змушує адекватно розраховувати мотиваційні чинники, а також реально ставитися до результатів тієї або іншої діяльності [2, 162].

Особливості сучасного життя, яке Е. Гідденс називає «вислизуючим» та характеризує через категорії динамізму, нестабільності, багатоваріантності, змушують переосмислити саме поняття ризиків та ставлення до них суспільної свідомості. Виникнення науки, що має назву «ризикологія» якраз і виражає особливості соціального життя постсучасності. Ризикологія нині ставить за мету дослідження особливостей явищ та процесів, що загрожують нормальному повсякденному життю кожного з нас [3].

Характеристики соціального життя сьогодні найкраще описуються через постмодерністські образи. Фрагментарність, розірваність, децентрованість, дегуманізованість – основні ознаки, що описують соціальний світ. Невипадково кожен із ризикологів сьогодні – Е. Гідденс, У. Бек, Н. Луман – тією чи іншою мірою належить до цієї когорти науковців. «Суспільство ризику» У. Бека чітко наголошує на властивій всім інституціям рефлексивного модерну, тобто сучасності в термінології автора, такої внутрішньо притаманної характеристики, як постійність ризику внаслідок переломних процесів в усіх соціальних структурах. Звичний світ вже не є звичним та незмінним, саме ця характеристика є одним із основних джерел неспокою, що переростає в звичний неусвідомлений страх.

Важко не погодитися з думкою, що кожен із ризиків є наслідком нашої власної діяльності. Найголовніше те, що ця теза чітко усвідомлюється та всіляко підкріплюється в суспільстві. Це є відповідно однією із особливостей сьогоденних страхів – ми самі є його джерелами. Звичайно, в епохи більш «молодого» людства ризики приписувалися надприродним силам, непереборним силам природи, покаранням за гріхи, невідворотності долі, але зовсім не наслідкам діяльності самих людей.

Сьогодні виникає таке поняття, як соціальний розподіл ризиків. У суспільстві модерну більшість ризиків були чітко пов'язані з класовою структурою. Володіючи певним капіталом, можна було відсторонитися від певних загроз. Однак зауважимо, це не стосувалося соціальних страхів, оскільки, як ми вже зазначали, його джерела не асоціювалися з самим суспільством. Нині ж відсторонення від ризиків не означає повної безпеки. У. Бек називає таке явище «бумерангом» – ризики повертаються до тих, хто, намагаючись через накопичення капіталу відсторонитись від загроз, сам продукує нові [1, 102]. Якщо вважати, в межах нашої гіпотези, сьогоденнє суспільство дорослим, то цілком зрозумілою видається складність встановлення детерміністських зв'язків, обрахунок та оцінка ризиків, їх нелінійність. Сьогоднішні ризики сприймаються як особливі соціальні конструкти, що вкоренившись в різноманітних сферах життя людини, історично набувають різноманітних форм сприйняття суспільною свідомістю. В такому контексті можемо говорити про особливі, притаманні кожній епосі ризики, а також і про різноманітність історично зумовлених форм реакцій на них – соціальних образів страху.

Суспільство ризику є безіменним. Оскільки перед ризиками рівні всі, якими б не були статки, яким би не був інтелектуальний рівень індивіда чи його становище, то й ніхто конкретно не бере відповідальність за їх виникнення. Навпаки, політична боротьба, економічний розвиток, включення у світову спільноту продукує нові загрози, небезпеки та, врешті-решт, страхи, що за допомогою мас-медіа втрачають локальність, за секунду стають здобутком всього суспільства, набувають фантастичних форм, але, накопичуючись, призводять лише до апатії та гнітючого відчуття безпричинної невпевненості. Головним пріоритетом цивілізації є безпека, здобуття якої парадоксальним чином пов'язується з необхідністю постійного «роздмухування» вогнища страху, страху, що єднає та вимагає нових джерел, на роль яких пропонуються чи то світові терористи, чи то екологічні загрози, чи то небезпека демократії.

Висновки. Отже, пошуки заспокоєння, саме як духовні пошуки, є одвічними. Якого б рівня розвитку не набувала людська цивілізація, як би це не впливало на ризики (які, звичайно, з часом

набуватимуть нових форм) та на все нові й нові страхи людей, що за своєю суттю є лише різновидами одвічного притаманного всім живим істотам емоційного переживання, способи застереження та їх долання є незмінними – соціальні мотиви самовиправдання та самозаспокоєння, суспільно стимульовані та випродуковані символи страху та неодмінно містико-релігійні вірування.

Список використаної літератури

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 228 с.
2. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность [Текст] / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 56–70.
3. Гидденс Э. Ускользающий мир: Как глобализация меняет нашу жизнь [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004. – 122 с.
4. Исаев К. «Общество риска» в условиях глобализации [Текст] / К. Исаев // СОЦИС. – 2001. – № 12. – С. 44–50.
5. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века (по материалам международных исследований) [Текст]. – М. : АСК, 2000. – 197 с.
6. Красиков С. Исследование рисков в западной социологии [Текст] / С. Красиков // СОЦИС. – 2008. – № 9. – С. 12–19.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
8. Яницкий О. Н. Социология риска [Текст] / О. Яницкий. – М. : Изд-во «LvS», 2003. – 206 с.